

BADIIY ASARLARDA PAREMIOLOGIK BIRLIKLARNING QO'LLANILISHI VA AHAMYATI

Normurodova Dilshoda

Termiz davlat universiteti o'zbek filologiyasi fakulteti amaliy filologiya ta'lim yo'nalishi
2-kurs talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14406790>

Annotatsiya. Ushbu maqola badiiy asarlarda paremiologik birliklarning qo'llanilishi va ahamiyati tahlili haqida.

Kalit so'zlar: paremiologiya, maqol, matal, tasviriy ifoda, Frazologiya: ibora.

THE USE AND SIGNIFICANCE OF PAREMIOLOGICAL UNITS IN WORKS OF ART

Abstract. This article is about the analysis of the use and significance of paremiological units in works of art.

Keywords: paremiology, proverb, idiom, figurative expression, Phraseology: expression.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ И ЗНАЧЕНИЕ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ИСКУССТВА.

Аннотация. Статья посвящена анализу употребления и значения паремнологических единиц в художественных произведениях.

Ключевые слова: паремнология, пословица, поговорка, образное выражение, фразеология: словосочетание.

Paremiologik birliklar barqaror birikmalar hisoblanadi.

Paremiologiya - barqaror birikmalarni o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi. Paremiologiya (lotincha. parema-barqaror, logos-ta'limot). Ikki va undan ortiq so'zlarning o'zaro barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutq jarayoniga tayyor holda olib kiriluvchi, til egalari xotirasida imkoniyat sifatida mavjud bo'lgan til birliklari barqaror birikmalar deyiladi. Barqaror birikmalarga: maqol, matal tasviriy ifoda, ibora, aforizm, hikmatli so'zlar kiradi. Badiiy asarda barqaror birikmalarni qo'llash qahramon nutqini aniq, ta'sirchan va bo'yoqdor ifodalash uchun hizmat qiladi.

Maqol-grammatik jihatdan gap holida shakllangan, xalq donishmandligi natijasida vujudga kelgan barqaror birikma. Abdulla Qahhor hikoyalariga epigraf (asar yoki hikoyaning asosiy ma'nosini ochib beruvchi va uning mazmunini ifodalaydigan sitata, ibora, maqol va shu kabilar) qilib berilgan maqollarga to'xtaladigan bo'lsak "bemor" hikoyasi epigrafi "osmon yiroq, yer qattiq", O'g'ri hikoyasi epigrafi "otning o'limi itning bayrami".

Bu maqollarni qo'llash orqali ijodkor o'z asar qahramonlari nutqini jozibali, bo'yoqdor ifodalash, shuningdek, asar mohiyatini ana shu maqol oqali ochib berishga harakat qiladi.

G'afur G'ulomning "mening og'rigina bolam" hikoyasida, "turib yeganga turumtog' chidamas" deganlar. Eh-ha, bu bolalar qachon ulg'ayadi-yu, qachon o'zining nonini topib yeydigan bo'ladi! Chor nochor hayol surasan, kishi. Maqollar hayotning tajribasi, donishmandligi natijasida maydonga keladi. Ular nutq jarayoniga qadar tilda tayyor holda barqaror birikma sifatida mavjud bo'ladi. Maqollar ko'chma va o'z ma'nosida qo'llanilishi mumkin.

Matal-grammatik jihatdan gap holida shakllangan, ko'chma ma'noda qo'llaniladigan, xalq donishmandligi natijasida vujudga kelgan barqaror birikma. Matal-arabcha, birinchi navbatda tugal ma'no ifodalamaydigan masalan: *tuyaning dumi yerga tekkanda, qizil qor yog'ganda*. Matallar ham huddi maqollar singari hayotni uzoq davrlar mobaynida kuzatish orqali hosil qilgan hayotiy tajribasini ixcham tarzda ifoda topishidir. Matalda o'xshatish, taqqoslash, kinoya qochiriq so'z vositalaridan foydalinalidi. Milliy ensiklopediyada "Shamol bo'lmasa daraxtning shoxi qimirlamas", "Qizim senga aytaman, kelinim sen eshit kabi matalga misol keltirilgan. Matallar ko'pincha boshqa bir jumla ichida qo'llaniladi.

Hikmatli so'z (aforizmlar)-grammatik jihatdan gap holida shakllangan, xalqning turmush tajribasiga tayanib bir shaxs tomonidan yaratilgan qisqa obrazli barqaror birikma. Biz Alisher Navoiy asarlarini o'qir ekanmiz uning oltinga teng ma'noli jumlariga ko'zimiz tushadi. Hikmatli so'z va aforizmlarga hadislar, shoir va mutaffakirlarning, alloma va davlat arboblarning ma'noli so'zlari kiradi. Hikmatli so'zlar (aforizmlar) barqarorlik, mazmuniy yaxlitlik, takroriylik belgilariga ko'ra boshqa barqaror birikmalar bilan umumiylik kasb etsa ham, aniq muallifi borligi bilan ulardan farqlanadi.

Masalan:

Odami dersang demagil odami,

Onikim yo'q xalq g'amidin g'ami. (Alisher Navoiy).

Tilimizning tovlanib turishida shoir uchun ne-ne bitmas tunganmas xazinalar bor. (Maqsud Shayxzoda)

Muhammad Ali ko'zlarini katta ochib jiyanining she'r o'qishiga quloq solib turdi-da keyin kulib yubordi. Ofarin kichkina darvesh-dedi u jiyanining orqasiga qoqib qo'yib .-Beparvo rind oshiqlardanmiz degin. O't nafas bo'lsang dog'i, yirtiq chopon bo'lma. (Mirkarim Osim "Zulmat ichra nur"). Til uslub uchun shaxmat taxtasiga shohdir. (K. Fedin)

Iboralar (frazologizmlar)-ma'no yaxlitligiga ega bo'lgan va nutqiy jarayonga qadar ikki va undan ortiq so'zlarning barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutqqa tayyor holda olib kiriluvchi ko'chma ma'nodagi barqaror birikmalar. Iboralarning ma'nosi odatda bir so'zga teng keladi. Iboralar har doim ko'chma ma'noda ishlatiladi.

Iboralar nutqni ta'sirchan,jozibali qiladi. Shuninguchun ham badiiy adabiyotda ko'p qo'llaniladi. Rasmiy hamda ilmiy uslubda qo'llanilmaydi.

Namunalar:

- 1.Tepa sochi tikka bo'lmoq-achchiqlanmoq
- 2.o'pkasini cho'pga ilgan-shoshqaloq
- 3.Xamirdan qil sug'urgandek-oston
- 4.Missi chiqmoq-oshkor bo'lmoq
- 5.Yerga urmoq-kamsitmoq

*Turgan joyimda terak qotib qoldim. Lo'lilar haqida shunaqa gaplar eshitgan edikki,nomi qulog'imizga chalinishi bilan **sichqonning ini ming tanga bo'lib ketar** edi.Lo'li ko'chada yurgan bolani qopiga solib ketarmish.Uyda kattalar bo'lmasa,bolalarni bo'g'ib o'ldirarmishda ,hamma narsani ship-shiydon qilib g'oyib bo'larmish.(O'tkir Hoshimov"Dunyoning ishlari"qissasidan).*

*Tog'ay Murod "otamdan qolgan dalalar"romanida **Tulki qiziga to'y beribdi** iborasini shunday izohlagan"qor laylaklab-laylaklab yog'di.Qor yerga tushib tushmay yog'di.Laylakqor taqqa tindi.Yerda qor tugul namda bo'lmadi.Qor havosida bo'lmadi.O'ynab qo'yay,bunday havoning oti nima bo'ldi?Qor yog'madi deyin dedim havoda laylakqor o'ynadi.Laylaklab qor yog'di deyin yerda qordan nishona bo'lmadi.Dehqon bunday havoni : "**Tulki qiziga to'y berdi**" , - deydi.Indamay qo'ya qolay dedim-u,Marziya oldida **ammamning buzog'ibo'lib** o'tirgim kelmadi.(Asqad.Muxtor,Davr mening taqdirimda). Norjon ona Boydoda Muallimning **ko'z ochib ko'rgani**. (J.Abdullaxanov,"xonadon"). Jinoyatchining kattasi-uning akasi Ziyodilla.**Pixini yorgan tullak**. (H.G'ulom,"Mash'al). Moyi tugab,Piligi **so'xta** bo'lgan chiroq lib etib so'ndi.(Said Ahmad "Hukm").*

E, meni endi ko'ryapsizmi Muyassarxon,eski bilganingiz sassiq chol-so'xtasi sovuq Yaxshiboyman-da.(M.M.Do'st"Lolazor").

Sichqonning ini ming tanga-Bu ibora kishi qochishga joy topa olmay qolgan paytini ifodalaydi.Yashirinishga joy imkon topolmagan inson hatto sichqonning inini ming tangaga olishga tayyor.Yozuvchi asarda qahromon nutqiga yanada jozibadorlik baxsh etish,uning holatini aniq aks ettirish uchun bu iboradadan foydalangan.Bu iboraning **sichqonning ini ming tanga bo'ldi, sichqonning ini ming tanga bo'lib ketdi, sichqonning inini ming tanga qilib yubormoq** variantlari bor.

Ammamning buzog'I iborasi-bu ibora xalq tilida, nutqida ham juda faol. Haqoratli ma'noda, bepisandlik bilan qo'llaniladi va hech bir ishni eplolmaydigan; lavang, shudsiz ma'nolarini anglatadi.

Ko'z ochib ko'rgani-bu iboraning paydo bo'lishi chimildiqdagi oyna tutish udumi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Oldinlari to'ydan so'ng kelin-Kuyovga oyna tutilgan, ular bir-birini ilk bor oynada ko'rgan.

Boshqa bir taxminga ko'ra ko'z ochib ko'rgani kengroq ma'noni-tug'ilganda ilk bor ko'zi tushishni anglatgan. Keyinroq iboraning ma'nosi torayib ko'proq nikoh bilan bog'liq mazmunda ishlatila boshlagan. kengroq ma'noni-tug'ilganda ilk bor ko'zi tushishni anglatgan. Keyinroq iboraning ma'nosi torayib ko'proq nikoh bilan bog'liq mazmunda ishlatila boshlagan. Yozuvchi bu iborani go'zal tarzda qo'llagan.

Pixini yorgan-ko'p ish ko'rgan, ko'p ishlarni boshdan kechirib, ayyor, quv bo'lib ketgan odam haqida gapirganda pixi qayrilgan, pixini yorgan, pixi yorgan kabi iboralari qo'llaniladi. Pixini yorgan iborasiga ba'zan tulak so'zi ham qo'shiladi. Tullak so'zi bulturgi, ikki yoki uch yillik parandaga nisbatan ishlatiladi. Bunday parranda allaqachon tullagan, tullab chiqqan bo'ladi. Demak u qari ma'lum bir hayotiy yo'l bosib o'tgan. Tullak so'zi iboraning ma'nosini yanada kuchaytiradi va o'ta ketgan firibgar makkor kishini anglatadi.

Pixini yorgan iborasining burganinf ko'zini ko'rgan shaklidagi sinonimi ham bor. Badiiy asarda qahramoni o'quvchiga tushunarli tarzda ifodalash uchun ijodkorlar bu iboradan ko'p foydalanishadi.

So'xtasi sovuq-bu iboraga ko'proq duch kelmaymiz uni asar qahramonlari nutqida ishlatilganini ko'ramiz, lekin uning ma'nosini deyarli o'ylab ko'rmaymiz. Nega so'xta, so'xta nima o'zi? So'xta –pillikning kuygan qismi. U sham yoki moychiroqda bo'ladi. Kuygan pilik yoqimsiz ko'rinishga ega bo'ladi, burishib, bujmayib qoladi. Kishining yuzi unga o'xshatilishidan O'ta yoqimsiz, turqi sovuq kimsani tasvirlash maqsad qilinadi.

Tasviriy ifoda(parafrazalar)-bir narsaning ikkinchi nomi tasvirlab aytilishi masalan: zangori ekran-televizor, zangori olov-tabiiy gaz. Shu asnoda oq oltin tasviriy ifodasi paxtaning ikkinchi nomi bo'lib qolgan. Tasviriy ifodalar hozirgi o'zbek tilida ko'plab yuzaga kela boshlagan.

Hayotimiz qomusi-konstitutsiya tasviriy ifodasi mustaqillik davrida paydo bo'lgan. Badiiy adabiyotda ham keng foydalaniladi.

Nutqimizda maqol, matal, tasviriy ifoda, hikmatli so'zlar va iboralardan o'rinli foydalanish so'zlovchining mahorati hisoblanadi. Badiiy adabiyotda esa biz kitobxonlarga qahromonlar xarakterini ochish, asar mohiyatini tushunish va unga to'g'ri xulosa berishga yordam beradi.

Buyuk allomalarimizning purma'no hikmatli so'zlari bizni ezgulik sari yetaklaydi.

REFERENCES

1. R.Sayfullayeva. B.Mengliyev G.Boqiyeva va boshqalar Hozirgi o'zbek adabiy tili Toshkent/2009

2. O'tkir Hoshimov "dunyoning ishlari"qissa
3. Asqad muxtor "Davr mening taqdirimda" roman
4. M.M.Do'st "Lolazor"roman
5. O.Hamrayeva "ona tili" ma'ruzalar to'plami
6. H.G'ulom"Mash'al"roman
7. M.Osim"Zulmat ichra nur"qissa
8. Orif Tolib Maqollalari
9. R.Sayfullayeva ,B.Mengliyev,Raupova va boshqalar "Hozirgi o'zbek tili"Toshkent/2020
10. Tog'ay Murod "otamdan qolgan dalalar"roman